

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 81
(19612)
2022 чылдың
октябрь 26
среда

Хүннүң үнери — 07:26
Ажары — 17:26
Хүн дурту — 9:59

Садар өртээ
хостуг

12+

Үлегерлиг «Эзир-Кара» ансамбли тергиидзэн

/ Самагалдайның уран чүүл школазының бичии самчылары.

Ыраккы кожууннарда электри хандырылгазы

Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннарны үзүктел чок электри-
биле хандылар дээш, республиканың Одалга болгаш энергетика
яамызы дизельдиг электри станцияларын немей садып алган.

Танышпасты таныштырган, дазылгалыг школамны!

Тожу кожууннун Ий школазы республикада хоочун өөредилге
черлериниң бирээзи. Школаның оран-савазын 1952 чылда сумунуң
чурттакчы чонунуң чаңгыс демниг ажил-ижи — шеф-биле туткан.

\ 2-ги арында

\ 6-гы арында

200

тонна хире хөмүр-дашты бир хүнде
чурттакчы чон садып ап турар.

Ыраккы кожууннарда электри хандырылгазы

Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннарны үзүктел чок электри-биле хандыра дээш республиканың Одалга болгаш энергетика яамызы дизельдиг электри станцияларын немей садып алган. Олар бо чылдың ноябрь айда долузу-биле кээр. Тываның Баштыңы ук яамыга кышкы үеде ырак-узак бо черлерниң суурларына электри хандырылгазын үзүктелдирбес сорулганы салган.

Владислав Ховалыгның даалгазы-биле одалга болгаш энергетика сайыдының хүлээлгелерин

күүседип турар Владимир Фунтиков дизельдиг электри станцияларының дузазы-биле чурттаачылыг черлерни электри-биле хандырып чорудуп турар кожууннарже неделя санында үнүп, Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарда тургустунган байдал-биле таныжып турар.

Барган черлеринге-ле В. Фунтиков дизельдиг электри станцияларының ажилдакчылары-биле ужуражып, чагырга черлериниң удуртулгазы-биле чугаалашкан.

Үнүүшкүннерниң түң-нелинде Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннарга

немелде дизельдиг электри станцияларын садып алырының дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ук черлерде станциялар электриге хереглелдиң чүктешкизин угбайн турарлар. Оларның күжү электри дериг-херекселдерин долузу-биле ажылгаар арганы бербейн турар деп ук кожууннарның чурттаачыларындан хомудалдар кирип турар. Чырыкты удаа-дараа өжүрүп турарындан амыдыралга ажылгаар дериг-херекселдер үрелип, сандан үнүп турар. А хереглел улгаткан тудум, ол бүгү болганчок-ла чырык хандырылгазының

үзүктелиишкинин болдуруп, дизельдиг электри станцияларының үрелиишкинине чедирип турар.

Тожу кожуунга чаа дизельдиг генераторларны тургузарының бетинде Одалга болгаш энергетика яамызы тускай хыналданы чорудуп, ында бар электри дериг-херекселдериниң четчелээшкинин чорудар сорулгалыг. Ындыг хыналда септеттинер деп турар азы долузу-биле солуттунар техниканың хемчээлин тодарадыр арганы бээр.

Ооң-биле чергелештир ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы инвесторлар база керээлиг орга-

низациялар-биле кады республиканы электри-биле хандыраының комплекстиг планынга дүүштүр янзы-бүрү ажил-хемчеглерни чорудуп турар. Ук план езугаар Тожу кожуунну төпчүткен электри хандырылгазына кожар деп турар.

Республиканың энергия курлавырларының четкизин быжылгаарының талазы-биле комплекстиг планын боттанылгасы 2024 чылдың төнчүзүнге чедер.

Амгы үеде республиканың ырак-узак кожууннарда технологтуг электри хандырылгазы чок, ол черлерде 13 дизельдиг электри станциязы (ДЭС) ажилдап турар, оларда бар 36 дизельдиг генератор ниитизи-биле 8,255 МВт күчүлүг электри энергиязын бүдүрүп үндүрүп турар.

36 дизельдиг генератор-нуң 17-зи ажилдап, электри энергиязын бүдүрүп турар, 14-ү курлавырда. Беш дериг-херексел үрелген, септел-геде турар.

Дизель-генераторларның үзүктел чок ажылын хандыраырга чылдың-на ортумаа-биле 3630,3 тонна суук оттулар чүүл херек. Одалга болгаш энергетика яамызының бергени сан-медээден алырга, одалга сезонунуң эгелээгинден тура, бүгү ДЭС-терге 2207,4 тонна кывар-чаар материалдарны чедирген азы ол бүгү ниити хемчээлден 61 хуу болуп турар.

Бо хүннерде бүгү-ле дизельдиг электростанцияларда оттулар чүүлдүң кудулатпас курлавыры бар.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Чаңгыс аай чурум

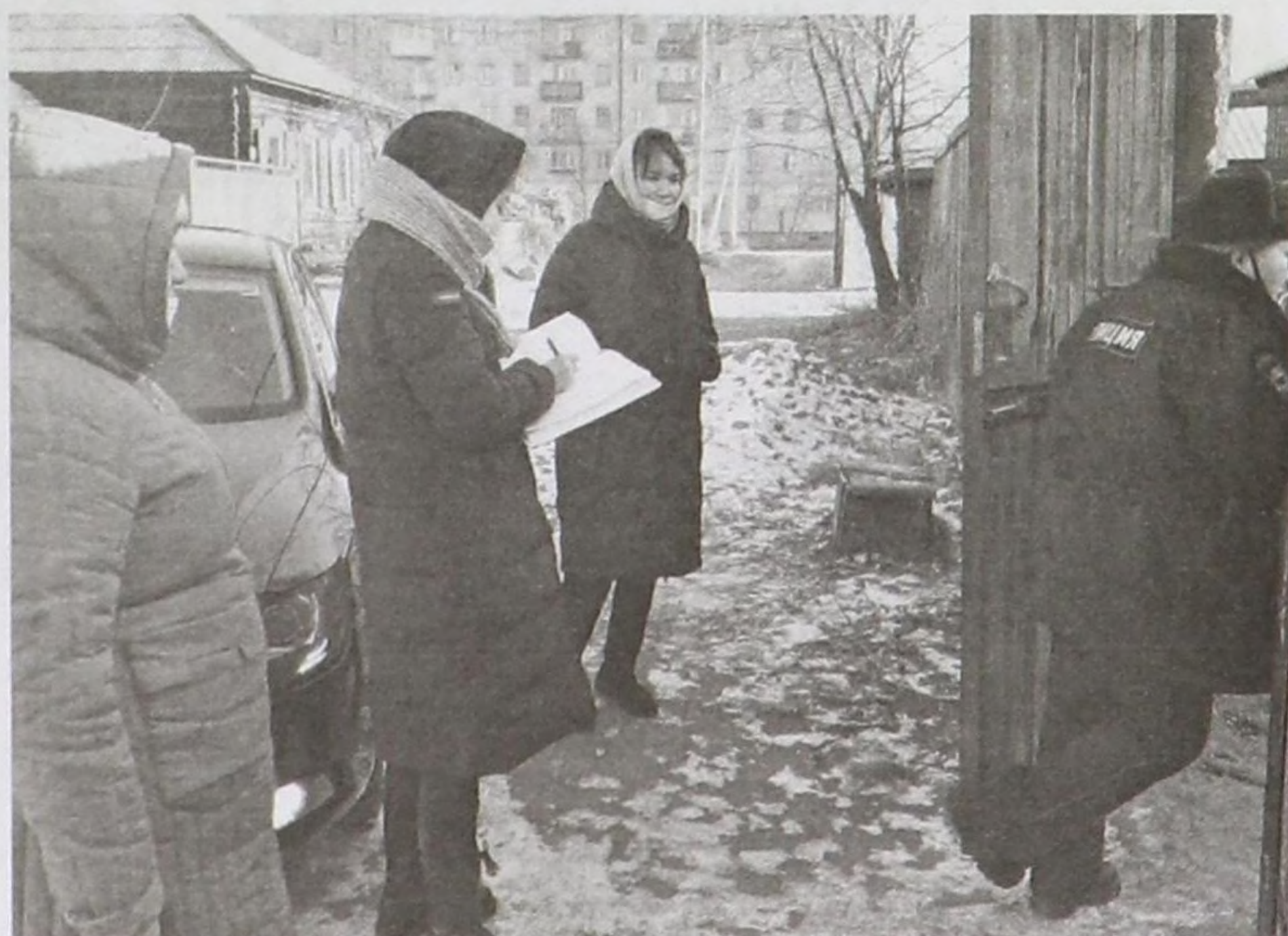
Муниципалдыг тургузугнуң девискээринге аар кем-херек үүлгеткен таварылгада профилактика албан черлериниң хөделииш-киннериниң чаңгыс аай чурумун тодарадып каан хоойлу-дүрүм актызын ажилдап кылыр даалганы республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Тимур Кууларга Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг берген. Медээлерни дүрген солчурунун чуруму Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызы-биле тодараттыг болуп ужурулг. Саналдап кириген чурумнуң күүселдезин кожууннар чагыргаларының даргалары шыңгыы контрольдаар хүлээлгелиг.

Аар кем-херек үүлгеттинген таварылгада чаңгыс аай хөделиишкинниң планын ажилдап кылыр болгаш боттандыра даалганы Тыва Республикага кем-херек болдурбас талазы-биле ведомстволар аразында комплекстиг планын

күүселдезин сайгарып көргөн түңнелдери-биле Владислав Ховалыг берген.

Назы четпээн уругларның кем-херек үүлгедиринге удур профилактика айтырыы ол сайгарылга үезинде чидии-биле көдүрүлгөн. Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының медээлери езугаар алырга, назы четпээннер киришкен кем-херек үүлгедиглери республикада неделя санында бүртүктетинип турар. Бо чылдың эрткен 9 айларында кем-херек үүлгедиглери ниитизи-биле эвээжеп-даа турар болза, назы четпээннер үүлгеткен кем-херектер 6,2 хууга азы 146 таварылгадан 155 таварылга чедир көвүдээн.

Аар кем-херек үүлгедиглериниң профилактиказының хөй санныг хоойлу-дүрүм актылары, социал деңгели ажы-төлге айыылдыг өг-бүлелер-биле ажилдың янзы-бүрү ажилчын бөлүктери болгаш комиссиялары бар-даа

болза, байдал херек кырында экиживээн.

Кем-херек үүлгедиглери болгаш корүм-чурум үрээшкиннери-биле демиселге республиканың күүседикчи органнарының, хоойлу-дүрүм камгалалының

органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазын удуртуп-башкара сорулга-биле хүлээп алдыгнан шупту хоойлу-дүрүм актыларының ревизиязын чорудар, ооң түңнелдери-биле тургустунуп

келген байдалды сайгарар даалганы чазактың социал блогунга, регионнуң айыыл чогуунуң департаментизинге болгаш тус чер чагыргаларына Владислав Ховалыг берген.

/ Ш. МОҢГУШ белеткээн.

Хүнде 150 тонна хире

Совет үеде Кызыл хоорайга чүгле чаңгыс одаар чүүл склады турган. Ол дээрге Оюн Күрседи кудумчузунда, чоннуң "Гортоп" деп адай бергени одаар чүүл склады. Хоорайның чурттакчылары ооң кайда турарын эң эки билер болгаш, чаңчыккан аайы-биле бо одаар чүүл складын хөмүр-дашты хөйү-биле садып ап турар.

Бо складтың деңзилекчи кассири Айдың Ооржактың чугаазы-биле алырга, амгы үеде ортумаа-биле 200 тонна хире хөмүр-дашты бир хүнде чурттакчы чон садып ап турар. Хереглекчилер хөмүрнү хөй садып алыр хүнде 300 тоннадан-даа хөй апаар.

Каа-Хем хөмүр-даш уургайындан бо складче хөмүр-даш эккеп сөөртүрү шуудаан. Хөмүр-даш уургайындан хөмүр-даш чүдүрүп алыр дээр албан-организацияларның

автомашиналары хөй хүннерде безин Оюн Күрседи кудумчузда складче ортумаа-биле 200 тонна хире хөмүр-дашты улуг чүк машиналары сөөртүп эккеп турар. Чамдык хүннерде 300 тонна чыгы-даа хөмүр-дашты сөөртүп эккээр.

Үстүнде сан-чурагайларны сайгарып көөрге, бо складче сөөртүп эккелген хөмүр-дашты хереглекчилер удур-ла садып апаары илдең. Чүге дээрге кыш удур чурттакчы чон хөмүр-дашты курлавырлап ап турар. Бо склад Каа-Хем хөмүр-

даш уургайындан хөмүр-дашты 1 тоннада 2 734 рубль өртек-биле чурттакчы чонга садып турар. Хереглекчи садып алган хөмүр-даштын бажыңыга сөөртүрүп чедирип алыр дээр болза, машинаның хөлезини Кызыл хоорай иштинге өртөө 600 рубль, оң талакы микрорайонга – 700 рубль, Вавилин ээпээнде бажыңарга чедир 1 200 рубль. Бир эвес Вавилин ээпээнде хереглекчилерни алыр болза, 1 тонна хөмүр-дашты садып алырының ниити чарыгдалдары 3 934 рубль болур.

Хереглекчилерниң садып алганы хөмүр-дашты складтан шалыпкын чүдүрүп чорудуп турар.

Кызыл хоорайның Магистральная кудумчузун дургаар оруктар белдирлеринде хөмүр-дашты шоодайлап садып турар сайгарлыкчылар база тыптып келген. Оларның бирээзи-биле чугаалажырымга, "Хөмүр-дашты шоодайлап садарын чүү-даа үзе шаап шыдавас, ол дээрге рыноктуң чайгаар тывылган байдалы-дыр. Ажы-төл, өг-бүлө азыраарына херек акшаны ажылдап алыр арганы биске база бээр болза эки" деп дыңнатты.

/ **Шаңгыр-оол МОҢГУШ.**
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Мобилизацияже келдирткеннерге төлевирлер

Бо хүнгү медээлер-биле алырга, Тывада мобилизацияже кыйгырткан хамааттыларның өг-бүлелеринге көрдүнген деткимче акша бүрүнү-биле чоруттунуп турар. Ук хамааттыларның уругларынга, кижжи бүрүзүнге, 5 муң рубль төлевирни бээри билдингир. Амгы үеде өг-бүлелерден 233 билдиреишкенин хүлээп алгаш, ажылдаан. Ниитизи-биле ук өг-бүлелерде 503 уруг кижизиттинип турар. Ук төлевирни мобилизацияже кыйгыртканнарның өөнүң ишти болгаш уруглары алыр. Оон аңгыда, аш-чем болгаш хөмүр-даш-биле база дузалап турар. Бо неделя төнчүзүнге чедир кирген билдиреишкениннерге шуптузунга харыылап, уругларга акша-хөреңгини шилчидип бээр ажылды доозары көрдүнген.

Оон аңгыда, мобилизацияже келдирткен хамааттыларның кижжи бүрүзүнге 100 муң рубль түңнүг төлевирни шилчидерин көрүп турар. "Бөдүүн эвес арга-биле ук айтырыгны шийтпирлээр бис. Федералдыг бюджеттен немелде акша-хөреңгини үндүрүп бээри-биле чагыгны кириген бис. Мобилизацияже кыйгырткан кижжи бүрүзүнге шериг комитетинден бижимел бадыйткалды алыры чугула. Ук айтырыг-биле даңзыны шүүштүрүп тургаш, ажылдап турар бис. Чоокку хүннерде агар саннарже акша-хөреңги шилчип эгелей бээр" – деп, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Эдуард Сандан социал четкиде хууда арнында демдеглээн.

Төлевирлер кымга көрдүнген, ону шупту алыр дээрзин сайыт дыңнаткан.

/ **Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының медээлеринден.**

Еп+ Group компания 105 600 тонна хөмүр-дашты социал өртек-биле чүдүрүп чоруткан

Бо чылдың 9 айының дургузунда Еп+Group деп российжи холдинг Тыва Республиканың чурттакчы чонунга социал өртек-биле 105 600 тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чоруткан. Ол болза чоннуң чыл санында хөмүр-дашка хереглекчилер барык 90 хуузу болуп турар. «Социал хөмүр» деп республика төлөвилелин езугаар хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер ам-даа ийи муң тонна хөмүрнү алыр. Одалга сезонунуң бүдүүзүнде республиканың Одалга болгаш энергетика яамызы биле Еп+ Group деп холдингге кирип турар "Тываның даг-руда компаниязы" керээни чарып, хамаарышкан документиленге атты салганнар.

«Социал хөмүр» деп төлөвилел 2016 чылда ажылдап эгелээн болгаш хөй ажы-төлдүг тыва өг-бүлелерге ажыг кышты хүр ажып алырынга дузаламчы кылдыр көрдүнген. Ук төлөвилелдин боттанылгасына Тываның даг-руда компаниязы база киржип турар. «Социал хөмүр» деп төлөвилел езугаар ук компания чылдың-на бир муң тонна хире халас хөмүрнү чүдүрүп чорудуп турган, бо чылын ооң хөмчээлин ийи катап көвүдеткен. Амгы үеде Чадаананың болгаш Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайлары керээде көрдүнген чүүлге дүүштүр

хереглекчилерге хөмүрнү долзуу-биле чүдүрүп чоруткан. Ооң чедирилгезин ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызының база тус чер чагыргаларының күжү-биле күүседип турар.

Тываның даг-руда компаниязының чигине директору Валерий Куликов:

– Бистиң компания бодунуң ажыл-чорудулгазынга харысалгалыг чоруун көргүзүп, онаанган хүлээлгелерин кезээде күүседирин кызыдып турар. «Социал хөмүр» деп төлөвилел ниитилелдин амыдыралына тоң чугула база үре-түңнелдиг, ол чүнүң-даа мурнунда хамааттыларның шыдалы кошкак кезээн – хөй ажы-төлдүг

өг-бүлелерни деткиринче угланган. Дузаламчы хөмүрнүң хөмчээлин улгат-

тырганының ачызында бо кыжын 900 ажыг тыва өг-бүлө чылыг кыштаар.

Кем-херек болдурбазының талазы-биле төлевилелдин күүселдезинин чорудуун сайгарып чугаалашкан

Кем-херек болдурбазының планының боттанып эгелээнинин 9 айының дургузунда Тывада бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкннеринин саны 22,7 хууга кызырылган – 6582-ден 5091 чедир. Плана салдынган хемчеглерниң күүселдезин Тываның Чазаа эрге-хоойлу камгалаар адырларның киржилгези-биле түңнөп чугаалашкан. Республика Баштыңының даалгазы-биле ук чөвүлел хуралды оралакчы дарга Тимур Куулар башкарып эрттирген. Үптээшкннерниң болгаш дээрбедекчи чоруктарның саны көскүзү-биле, 40 ажыг хуу, кызырылган дээрзин албан езузунуң сан-чурагайлары бадыткап турар. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкннеринин саны дөрттүң бири катап, кадыкка өжөгүзүн аар хора чедирер чоруктарның саны 18 хуу кызырылган. Бузуруп мегелээр чоруктарның саны кудулаан, сентябрь айда 430 ындыг таварылга бүрүткеттинген. 2021 чылдың ол-ла үезинде ындыг таварылгалар 437 турган.

Оң-биле чергелештир төлевилелдин принциптеринге дүүштүр эрге-чагыргаларның, полицияның, прокуратураның болгаш өске-даа күш структураларының кады ажылдажылгазынга үндөзилеттинип тургустунган ажыл кем-херек үүлгедиишкннге удур демиселдин хевирлерин болгаш арга-хоргаларын эде көөр, оларның үрө-түңнелдин боттуу-биле сайгарар, четпестерни илередир шинекти берген. Республикада кем-херек үүлгедиишкннеринин талазы-биле байдалга дагын кем-херек үүлгедии, элээдилерниң талазындан кем-херек үүлгедии база “эзирик байдалга” кем-

херек үүлгедии салдар чедирип турарын сайгарылга көргүскен. Шак ынчалдыр, 9 айның түңнелдери-биле, мооң мурнунда шииттирип чораан улустуң талазындан кем-херек үүлгедир чоруктар барык ийи катап көвүдээн болуп турар. Бир эвес 2021 чылда ындыг дагын үүлгедиглерниң саны 35 турган болза, ам чыл безин четпес хуусааның дургузунда оларның саны 83-ке чедир өскөн. Кем-херек үүлгедикчилеринин 80 ажыг хуузу кемниң үүлгедиг кылып турар үеде ажыл-хожул чок турганы илерээн.

2022 чылда элээдилерниң ортузунга кем-херек үүлгедиишкннери шоолугла өспээн – 146-дан 155-ке чедир. Ынчалзажок ооң тургузуунда улуг дүвүрелди оттуруп турар илерээшкннер көстүп келген. Чижээлээрге, элээдилерниң талазындан аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкннери көвүдөп олурар. Оон аңгыда, бөлүгүлөп алгаш кем-херек үүлгедир таварылгаларының саны көвүдээн. Ынчалзажок эң дүвүрөнчиг факт-барымдаа – назы четпээн кем-херек үүлгедикчилеринин ортузунда дагын үүлгедиглерниң санының көвүдээни болур.

Улуг улустуң-даа, элээдилерниң-даа ортузунда дагын кем-херек үүлгедиишкннеринин көвүдээни – херекке онаашкаш, хоругдал черлеринге олуруп чораан кижилерниң агартылга системазында шыңгыы четпестерни азы ындыг системаның шуут чогуң херечилеп турар. Оон аңгыда, дагын кем-херек

үүлгедиишкннеринин өзүлдөзи мооң мурнунда шииттирип чораан кижилерниң туружу быжыкканын, оларның салдары улгатканын, организастиг кемниң ниитилежилгениң быжыгып олурарын, бодунуң эрге-ажыынга элээдилерни, мооң мурнунда шииттирип чораан кижилерни ажылгап турарын херечилеп турар.

Регионда эзирик байдалга кем-херек үүлгедир чоруктарның саны доктаамал бедик болуп артпышаан. Чижек кылдыр алырга, 2022 чылдың январь-сентябрь айларында оларның саны 1507 болган, эрткен чылга көөрдө, 3,6 хуу эвээш. Бүгү кем-херек үүлгедиишкннеринин хемчээлинде «эзирик» кем-херек үүлгедиишкннеринин үлүү 30–35 хуу. Өскээр чугаалаарга, кем-херек үүлгедиишкннеринин хөй кезин эзирикниң хайы-биле үүлгеткен болуп турар.

Тывада сөөлгү чылдарда арага-дары кылыгларын садарын кызыгаарлаар хемчеглерни шыңгыыратсажок, ол бүгү “эзирик” кем-херек үүлгедиишкннеринин байдалында ниити чурукту өскерттип шыдаваан. Харындаа арага-дарыны хоойлу-дүрүмге чөрүштүр садып-саарарын кезе шавар херекке эрге-чагыргаларының ажылын дам улгаттырган. Араганы бүдүүлөп садып турар кижилерни илередип турза-даа, чажыт водканың агымы республикада улам улгаткан. Бир эвес 2021 чылда полиция хоойлу-дүрүмге чөрүшкө саарылгадан 74,2 тонна арага-дары кылыгларын ужулган болза,

бо чылын ооң хемчээли 76 тонна четкен.

Арага-дарыны хоойлу-дүрүмге чөрүштүр садып-саарар чоруктуң тынының быжыын чүгле күштүг болдуруп кириген кызыгаарлаашкыннар-биле, кандыг-даа үндүрүглери төлевейн турар чажыт бизнестин оон кирип ап турары бажын ажыр орулгалары-биле тайылбырлаары болдунмас. Бир чамдыкта хоойлу-дүрүм камгалаар органның карак ажыттаар хамаарылгазы чажыт садыг-лаашкыга өмөк-дөмөк болуп турар деп дыңнадыг ук чөвүлел хуралга дыңналган. Тываның прокуратуразының сан-медээзи-биле алырга, полицияның ажылдакчылары чажыт садыгжыларга хамаарыштыр административтиг херектер ажитпайн турган он-он барымдааларны тодараткан.

«РФ-тиң ИХЯ-зының «Кызылский» муниципалдыг салбырының ажылдакчыларының сула ажылының түңнелинде 2021 чылда чажыды-биле арага-дары кылыгларын болгаш спирт холумактыг чүүлдерни садып тургаш, туттурган 124 кижиниң чүгле 57-зинге онааштыр протоколдарны тургускан» деп, республикага кем-херек болдурбазының комплекстиг планының күүселдезинин дугайында прокуратураның илеткелинде айыткан.

Чурт тускай шериг операциязын чорудуп турар байдалдарда амыдыралдың бүгү-ле адырларына кем-херек болдурбазының талазы-биле хемчеглерниң эргежок чугулазын чөвүлел хуралга демделгэн. Сорулганың боду-даа, тургустунуп

» Регионда эзирик байдалга

кем-херек үүлгедир

чоруктарның саны

доктаамал бедик

болуп артпышаан.

Чижек кылдыр алырга,

2022 чылдың январь-

сентябрь айларында

оларның саны 1507

болган, эрткен чылга

көөрдө, 3,6 хуу эвээш.

Бүгү кем-херек үүлгедиишкннеринин

хемчээлинде «эзи-

рик» кем-херек үүлгедиишкннеринин үлүү

30–35 хуу.

келген нарын байдалдаа хөделишкннерниң ажык-чарлыг болурун, шиитпирлерниң шынныын база дээштиин негеп турар. Мооң-биле чергелештир кем-херек үүлгедиишкннери-биле демиселге республика бир-ле дугаар янзы-бүрү албан черлеринин, эрге-чагырга органның болгаш ниитилелдин арга-шинектерниң ниити планын каттыштырган.

Шын эвес, “куу” бухгалтерияны чорудуп, үндүрүглериң болгаш камгаладылга дадывырларының төлээшкннинден, күш-ажыл керээлерин долдурарындан былдап турар ажыл берикчилеринге хамаарыштыр онза хемчеглерни алып. Чонну ажылга хаара тудар адырда бюджет акша-хөреңгилеринин чарыгдалынга хыналданы база күштелдирер. Чижээлээрге, социал керээ езугаар хамаатыга азы өг-бүлелерге деткимчениң азы ачы-дуза чедирилгезинин акша-төгери шын чарыгдаттынып турарынга, керээ езугаар эде өөредилгени эртип турар кижилерге болгаш социал дузаламчының өске-даа хевирлеринге көрдүнгөн акша-хөреңгилерниң чарыгдалдарына хыналдаларны чорудар.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

» Бир эвес 2021 чылда полиция хоойлу-дүрүмге чөрүшкө саарылгадан 74,2 тонна арага-дары кылыгларын ужулган болза, бо чылын ооң хемчээли 76 тонна четкен.

Анна Сарыглар: «Эптиг-демниг болурувус чугула»

Тываның эриг баарлыг чурттакчы чону тускай шериг операциязынга киржири-биле Тывадан кыйгырткан оолдарга ачы-дуза чедирерин уламчылап турар.

Социал четкилерде хоозун меге хоп-чип тарадып, чоннуң сузун бадырыксаан хөөннүг информастыг демисел чоруп турза-даа, тыва чон шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле кыйгырткан оолдарыга боттарының хире-шаа-биле дуза чорударын уламчылап турар. Оларның аразында республиканың Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин коллективин онзагайлап айтып болур.

– Бистиң эмнелгевис коллективи черле ниитизи-биле янзы-бүрү ачы-дуза чедирер хемчеглерге, акцияларга идепкейлиг киржир улус. Коронавирус аары-биле демисел чылдары биске дайын шөлү-биле демей кылдыр эртип турган, эмнелге ажилдакчылары кижилер бүрүзү чонувустуң кадыкшылы, амы-тыны дээш каржы аарыг-биле солдаттар ышкаш чаныш-сыныш чокка демисешкен болгай. Ынчангаш тускай шериг операциязы эгелээри билек, дайынчыларывыска болгу дег ачы-дуза чедирерин кады ажилдап турар коллегаларывыс-биле дугурушкан бис. Акша-көпеек, эм-таң аймаа-биле-

даа дузалажып турдувус. А бо удаада ай санында акша чыгаш, шеригге келдирткен оолдарывыска шынарлыг идик-хеп, дериг-херекселдер-биле дузалажырын дугурушкан бис – деп, Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин улуг эмчизи Анна Сарыглар чугаалаан.

Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин коллективи чыып алган акша-хөреңгизи-биле шынары эки шериг идик-хепти, удуур шоодайларны, дураннарны, рацияларны... кандызы херектиг болуп турарын шериг оолдардан ылавылап айтырып алгаш, 15 кижини бүрүнү-биле четчелептер кылдыр садып алганнар.

Ынчангаш мобилизация-биле келдирткен оолдарны эмнелгеже чалап алгаш, шайладып, чугаалашкаш, чагыг-сөзүн берип, ак халаттыг буянныг эмнелге ажилдакчыларының белектерин дамчыдып бергеннер.

– Тываның Баштыңы Владислав Товарищайович Ховалыг тускай операцияның эгелээн хүнүнден тура чонувусту эп каттыштырып, дайынчы оолдарывысты деткири-биле бүгү аргаларны ажылгап турарын көрүп тур бис. Ылаңгыя долу эвес мобилизация эгелээрге, кандыг-даа ыйыдышкын чокка шаа-биле дуза кадар дээш шалыпкын ажылды республикавыс чоруткан болгай. Херек кырында шериглерни, оларның өг-бүлелерин деткир деп дужаал-даа үстүнден келбээн турган, материалдыг хандырылга федералдыг Камгалам яамызынга онаажыр ужурлуг апаар, ынчалза-даа чону дээш удуртулгавыстың кайы хире карак кызыл ажилдааны көскү болду. Бис, шериг оолдарывыстың артында артып калган чону, оолдарывыстың хей-аъдын көдүрери-биле деткирин кызыдар болзувусса эки – деп, Анна Сарыглар медеглээн. – Ол деткимче чүгле материалдыг дуза эвес, а чылыг-чымчак сөстөр, эки күзээшкinner база болур ужурлуг. Чуртувуска удур информастыг демисел чорудуп турар кижилерге алыспайн, үен-даян хоп чугаалар, алгыш-кырышка киришпейн, шаавыс-биле дузалажырынче, эптиг-демниг болурунче чонувусту кыйгырар-дыр бис.

/ И. САНЧАТ

Мобилизация дугайында айтырыглар

▲ 1. Ай санында 195 муң рубльди бүгү шериг албан-ныгларга, оларның кайда шериг албанын эрттирип турары хамаанчокка төлээр бе?

– Бо көрдүнгөн төлевирни чүгле тускай шериг операциязынга киржири-биле мобилизацияже келдирткен шериг албанныгларга төлээр. 195-тен эвээш эвес рубльди шериг кезээниң даңзынынче кири бижиткен хүнүнден тура календарь айы-биле шериг албанныгга төлээр. Ооң шериг кезээнге өөредилгелиг белеткел эрткен үезин база санаар. РФ-тиң Президентизи мобилизацияже келдирткен шериг албанныгларга көрдүнгөн төлевирлерни айыткан хуусаадан саадатпайн бээр даалгага ат салган.

▲ 2. Ажыл берикчизи мобилизацияже келдириш-кин алгаш, шериг белеткелин эртип турар ажылдакчызынче материалдыг дуза акшазын шилчидер дээш оон шериг албанын эрттирип турарының дугайында шынзылга негээн. Шериг белеткелин эртип турар чериниң өөредилге килдизинде ындыг шынзылга бербейн турар болза, чүнү канчаарыл?

– Мобилизацияже келдирткен, шериг албанын эртип турарының дугайында шынзылга дээрге бадыткалдыг документ ол болур. Шак ындыг шынзылганы шериг кезээниң кадрлар килдизи берип турар. Шериг белеткелинге өөредилге эртип турар чери шынзылга бербес, чүге дээрге шериг белеткелин эртип турар

дайынчылар өске шериг кезээнден-даа келген бооп болур, а ол шериг кезээнге оларны чүгле шериг белеткелин эрттери-биле чоруткан болур. Шериг белеткелин эрткен соонда, тускай шериг операциязының девискээринче дайынчыларны бодунуң кири бижиттирген шериг кезээнден чорудар. Херек шынзылганы ынчан оон ап болур.

▲ 3. Мобилизацияже келдирткен хамаатыларга база биче болгаш ортумак бизнестиң төлээлеринге деткимче көргүзөр хемчеглер алдынган.

– Россияның Чазаа мобилизацияже келдирткен хамаатыларның үндүрүг төлевири болгаш отчёт дужаар үезин таарыштырып бээринге хамаарышкан доктаалды

хүлээп алган;

– үш дугаар айның 28-ке чедир, дараазында албан төлээр ай төнгөн соондан тура үндүрүглер, камгала-дылга дадывыры болгаш өске-даа чыылда акша төлээр хуусааны узаткан;

– үндүрүглер, камгала-дылга дадывыры болгаш өске-даа чыылда акша төлевирин үзүктөп болур. Баштайгы төлевир алдының бир кезинге деңнежир, дараазында ай санында деңнеп каан төлевирни чорудар;

– үш дугаар айның 25-ке чедир, дараазында албан төлээр ай төнгөн соондан тура үндүрүг албанынга (бухгалтер) отчедун болгаш санаашкinner кириренин хуусаазын узаткан;

– төлевир чорудар хуусаа дургузунда үш дугаар айның

28-ке чедир, дараазында албан төлээр ай төнгөн соондан тура, эгелеп каан үндүрүг төлевириниң талазы-биле үнүүшкүнүг хыналдаларны соксадыр, чаа хыналдалар томуйлавыс, валюталыг болгаш кассалар талазы-биле агар саннарны кызагдап болбас.

▲ 4. Чээли дыштаныл-газының үезинде ипотека дээш алган чээлиниң кол өрезин дуглап болур бе?

– Чээли дыштаныл-газының үезинде ипотека дээш алган чээлини дуглаар өрениң хемчээли улгатпас. Ооң кадында чээли дыштаныл-газының үезинде хамааты алган чээлиниң кол өрезин дуглап болур. Ындыг төлевир кирбесе-даа, өрениң хемчээли өскерилбес.

/ объясняем.рф

Тожу кожуунун Ий школазы республикада хоочун өөредилге черлериниң бирээзи. Школаның оран-савазын 1952 чылда сумунуң чурттакчы чонунуң чаңгыс демниг ажил-ижи — шеф-биле туткан. Эгезинде 4 башкы, улус-чоннуң ажи-төлү — хөй-даа эвес, 20 шаа кижиге үжүк-бижитки айтып берип, билиг-мергежилге өөредип турган.

Удатпаанда өскөн-төрзөн сумуунда чаа ажиттыгган школа дугайында тайга-сында ивижилер база дыңнап кааш, ажи-төлүн өөредири-биле эккелген. Орус омактыг башкылар Анна Киселёва, Зинаида Терехова база ажилдап эгелзэн болгаш эге дээрзинде кичээлдерни орус дылдан тыва дылче очулдулары база эргежок чугула турган.

/ Алдын-Ай Куулар школа директору.

Ий школазының баштайгы директорлары Октябрь Монгуш, Шактар-оол Сат, Сай-Хөө Монгуш, ол ышкаш башкылар Сириңмаа Сат болгаш Дамыкай Кол оларны амгы үеде оларның салгалдары башкылар улуг чоргаарал-биле сактып чугаалаар.

«Танышпасты таныштырган, дазылгалыг школамны!» деп чалгынныг одуруглар чон аразында ол үеде неперзэн. Чүге дизе улус-чоннуң ажи-төлү школадан ыравас, аңаа-ла эртем-билиг чедип ап, өөренимшаан, аңаа-ла

Танышпасты таныштырган, дазылгалыг школамны!

аштанып-чемненмишаан, ол-ла черинге удуп чыдып алыр чораан. Амгы үени-биле алырга, школа-интернат ажиттыгган болгаш аңаа чаңгыс кижизидикчи башкы ажилдап турган.

1955–1956 чылдарда 7 чыл школазы ажиттыгган соонда, Очур Ховалыг, Бориса Самбуу, Валентина Прокофьева, Анна Врублевская дээш оон-даа өске чаа башкылар немешкен. 1957 чылда Ий суурга 18 орус омактыг өг-бүлө чурттап эгелзэнин барымдаалааш, орус класстарны ажыдар ужурга таварышкан.

/ Кижизидикчи башкы Мочурга Ак.

1963–1964 чылдарда 8 чыл школазын ажиткан. Школа директорунга Алексей

Аракчаа (Фин) томуйлаткан. Ол чылын 17 кижиге школазы дооскан. Класс башкызы Елизавета Бады турганын төөгүлүг бижимелдер бадыткап турар.

1986 чылда хуралдаар зал болгаш спортчу хемчеглер эрттирер залдыг, 400 олуттуг, 2 каът чаа школазы ажылгалче кириген. Школа директору Маадын-оол Хертек, класс башкызы Наталья Салчак 27 оолдар, уругларны доостурган.

Амгы үеде школада эртем-билигге сундулуг, хөй-ниити ажилыга идепкейлиг болгаш спортчу хемчеглерге шылгараан 200 ажыг өөреникчини 30 ажыг башкы өөредип-кижизидип турар. Ий суурда ниити билигниц ортумак школазы чылдың-на өөреникчилер аразында школаның президентизин соңгуур ажилдарны чорудуп турар. Бо чылын чеди кордакчы аңаа киришкенни кижизидикчи башкы Мочурга Ак дыңнатты.

Оңу класстың өөреникчилери Чимит Калчанай, Алина Даклажык, Сайдана Седенбаа, Аңгыр Монгуш, Аялга Донгак, Сүрүн-Чай Нурзат болгаш Сыдым Ак олар боттарының программазын таныштырган.

Чижээ, Чимит Калчанай спорттуң кандыг-даа хевирлеринге салым-чаянныг болгаш аңгы-аңгы маргылдааларга школазының адын камгалап чоруур, Сайдана Седенбаа янзы-бүрү хөй-ниити ажилдарының идепкейлиг киржикчизи, а Сүрүн-Чай Нурзат быжыг сагылга-чурумнуг база тергийн өөредилгелиг уругларның бирээзи. Түңнелинде, башкылар болгаш өөреникчилерниң 47 хуу үннерин алгаш, 10-гу класстың өөреникчизи Сүрүн-Чай Нурзат Ий ортумак ниити билиг школазының президентизинге соңгуттурган.

Школаның директору Алдын-Ай Кууларның чугаазы-биле алырга, «Өөредилге» национал төлөвилелдин шугуму-биле «Өзүлденең демдээ» төвү, «Чурагайлыг өөредилге хүрээлени» деп кабинетти алган чедишкенин өөредилге черлериниң санынче Ий школазы база кирген.

Ноутбуктар, чурагайлыг самбыра-биле четчетелтинген, амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар кабинетке чүгле кичээлдер эрттирери-

биле кызыгаарланмас, өөреникчилерге класстан дашкаар кичээлдерни, ооң-биле чергелештир найысылал Кызыл болгаш кожуун төвү Доора-Хем-биле видеоконференция таварыштыр хуралдарны эрттирип, башкыларның билиг-мергежилин бедидер курстарны база интернет четкизи таварыштыр чорудуп, чөптүг ажылдап турар.

70 чыл дургузунда Ий школазын 2000 ажыг кижиге дооскан. Оларның аразында эмчилер, башкылар, тудугжулар, экономистер, геологтар, көдээ ажил-агый болгаш уран чүүл адырының ажилдакчылары дээш кымнарны чок дээр. Бо хүннерде 7 башкы дээди категорияның, 14 башкы бирги категорияның, ол ышкаш 11 кижиге «Өөредилге адырының хүндүлүг ажилдакчызы» деп атка төлөптүг болган. Ынчангаш школаның коллективи, 2022 чылдың ноябрь айда үндезилеп тургустунгандан бээр 70 чыл болган байырлалын демдеглээр дээш, белеткенип турар.

/ Мерген ОНДАР.
Ада Тюлюштуң тырттырган чуруктары.

Шагаан-Арыг школазының септелгези доозулбаан

2022 чылда Тыва Республиканың школаларына капиталдыг септелге чорудары-биле «Школа өөредилгезиниң системазын чаартыры» программаже 26 көдээ школа, ооң иштинде 50 муңдан эвээш чурттакчылыг Чадаана, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларның 3 школазы кирген. РФ-тиң Чырыдышкын яамызының немелде дугуржулгазы-биле 2022 чылдың август айда Бай-Тайганың Бай-Тал школазының септелгези эгелзэн. Ажилдар график езугаар чоруп турар. Ол септелге бо чылдың ноябрь айда доостур.

Бо хүнде 26 школаның аразында чүгле Шагаан-Арыг школазында, бирги керээ чарган хүлээнип алган организацияның харыскалга чогу-биле, септелге ажилдары доозулбаан. Бо чылдың август айда керээни күш чок болдурга, хуу сайгарлыкчы А.В. Соловьева-биле чаа керээни чарган. Бо хүнде школаның эжикирин салыр, арыглары өрээлдин херекселдерин эптээр, чемненир черниң агаар үндүр тыртар системазын тургузар ажилдар чоруп турар. Ам-даа өрт-камгалап сигнализациязын тургузар,

төлөвилел езугаар ханаларын будуур болгаш школаның мурнуу талазында кылыр ажилдар бар. Септелге ажилдарын ноябрь айда доозарын планнап турар.

Септелге чоруп-даа турза, өөредилгениң чорудуу турбаан. Школачылар өске өөредилге албан черлеринде өөренип турар, эге класстарның өөреникчилери изиг чем-биле хандырткан. Ол ышкаш школачыларны автобус-биле аай-дидир аргыштырар ажилды организастан.

/ Бистиң корр.

Силерниң таныырыңар Сергей Есенин

Рязань облазының күрүнениң Элээди көрүкчүлөр театры биле С.А. Есенинниң Күрүнениң музей-заповедниги (камгалалдыг чери) “Есенин туру” каттышкан төлевилелин ийи хонук дургузунда чонга бараалгадыр дээш, Тывада чедип келген. Ук төлевилелди культурулуг бот-идепкей деткээн Президент фондузунун деткимчези биле боттандырып турар. Бо төлевилелдин программасында “Анна Снегина” деп шии биле “Силерниң таныырыңар Сергей Есенин” деп көжүп чоруур делгелге кирип турар.

Чогаадыкчы бөлүктүң Тывага келген хүнүндө культура сайыдының оралакчызы Сайдана Хертек келген аалчыларны журналистерге таныштырган. Рязаньның ЭКТ-ниң уран чүүл удуртукчузу, ук төлевилелдин база удуртукчузу, режиссер Марина Есенина бир дугаарында сөс алгаш, Тыва оларның сеткилинге онза таарышканын демдеглээш, “Эрткен Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде болгаш амгы үеде-даа тыва чоннуң кайгамчык маадырлыг чоруу дээш оларга мөгейип, “Анна Снегина” деп шиини тураскаадып, тыва чонга көргүзүр дээн бис” – деп, чугаалаан.

Бо каттышкан төлевилели биле чогаадыкчы бөлүк Якутияга, Бурятияга база чедип каапкан. Барган-на регионунга көрүкчүлөрнүң сонуургалы улуг болгаш, С. Есенинниң эрткен чүс чылда-ла өлүм чок шүлүктөрүнө илередип чорааны үзел-бодалы амгы үеде кажангызындан артык чонга чоок болуп турар дээрзин аалчылар чугаалап турганнар. Тываның күрүнениң Ойнаар-кыстар театрының директору Саян Монгуш

Есенинниң шүлүүндөн каш одуругну номчааш, “Театр биле музейниң каттышкан бо төлевилели дыка онза-дыр. Ооң шиизин көргүзүп тургаш, допчу намдары, амыдыралындан чыгынган ховар экспонаттарны көргүскен делгелгени аңгылаары болдунмас. Есенин дээрге чоннуң сагыш-сеткили-дир” – деп демдеглээн.

Сайдана Хертек сөөлгү үеде “Театр+” деп формат театр уран чүүлүндө неперенгей апарганын демдеглээн. Бо аалчыларның төлевилелин база шак-ла ындыг хевирлиг болуп турар деп таныштырган. Ол ышкаш ырактан келген аалчыларның шиизин В. Көк-оол аттыг Национал театрның сценазынга көргүзери болдунмай барганының чылдагааны – ында улуг септелге ажылы чорудуп турар, ынчангаш Улусчу чогаадылга бажыңының сценазынга көргүзүр болган деп ол дыңнаткан. А Рязаньдан аалчыларга сценаның улуг-биче-зи роль ойнавайын турар, эң-не кол чүүл – шииниң утказын көрүкчүлөргө дамчыдары деп, Марина Есенина чугаалаан.

Шииниң тургузукчузу режиссерунун фамилиязының улуг шүлүкчүнүү-биле дөмей болганын журналистер эскерип, ооң дорт салгалы эвес бе дээн айтырыгы база салган. Ол харызынга, “Дөмей дээрден башка, бичии-даа чоок төрөл тыртар чүүл ында чок” – деп харыылаан.

Допчу намдарына үндезилээш, С.Есенинниң бижээни “Анна Снегина” шиизиниң баштайгы көрүлдези октябрь 25-те Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңыга болур мурнуу чарында С.А. Есенинниң Күрүнениң музей-заповеднигиниң ажилдакчызы Наталья Лыгоревадан делгелге дугайында сонуургаан бис.

“Бо төлевилелге кир-

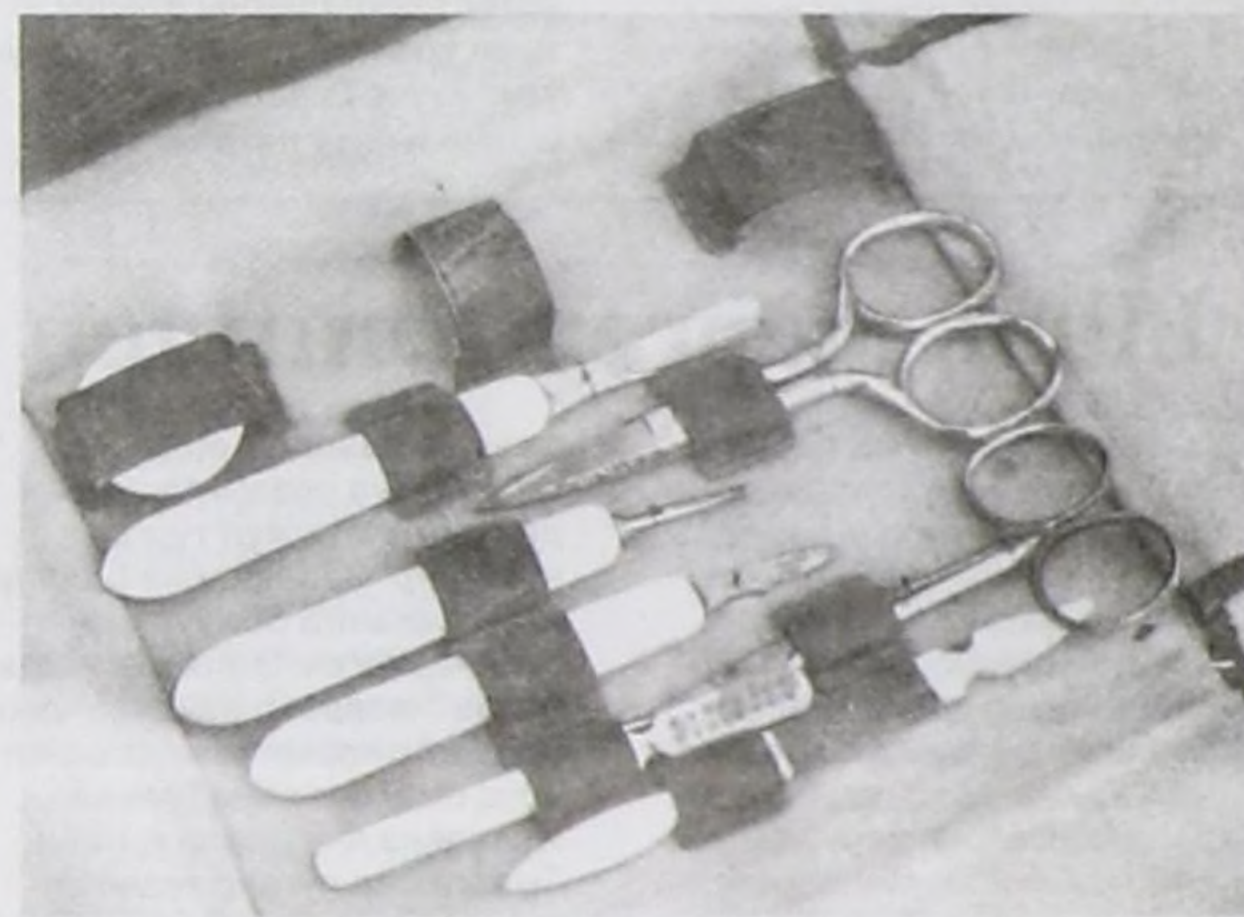

/ Саян Монгуш, Наталья Лыгорева, Сайдана Хертек, Марина Есенина брифинг үезинде.

жиринге музейден беш хааржак ишти делгелгеге салыр экспонаттарны чыып белеткээнин ол дыңнаткан. Оларның аразында Сергей Есенинниң хууда ажыглап, эдилеп чораан чүүлдери, холунуң үжүүн арттырган бижимелдери болгаш өске-даа экспонаттар бар. Шиини көрүп келген көрүкчүлөргө бо бүгүнү көргүзүп таныштырары биске өөрүнчүг-дүр” – деп, ол чугаалаан.

Делгелгени сонуургап келген улус, бир дугаарында, Сергей Есенинниң алдаржаан даңказын сонуургаар болган. Ону, шынап-ла, бо делгелгеде делгээни сонуурганчыг болбас аргазы чок, чүге дээрге улуг орус шүлүкчүнүң делегейде билдингир фото-чуруктарына ол албан-биле даңзалыг тыртырып турганын улус эскерер. Ол-ла делгелгеде база бир солун экспонаттар – 1915 чылда үнүп турган серенги, папиростар болгаш улуг орус шүлүкчүнүң хууда эдилеп чорааны диш чуур щетказы дээш өске-даа чүүлдер. Ол бүгүнү республиканың чуртакчылары октябрь 26-да Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңыга келгеш, көрүп болур.

/ К. МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-
тырган чуруктары.

/ С.А. Есенинниң Күрүнениң музей-заповеднигиниң ажилдакчызы Наталья Лыгорева.

ТЫВА АССР-НИҢ АЛДАРЛЫГ АРТИЗИ МАРЬЯМ РАМАЗАНОВАНЫҢ 100 ХАРЫ

Хорлуу кадай

/ Марьям Рамазанова.

Тываның Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының артизи Марьям Рамазанова улуг назы-харлыг тываларның сагыжынга "Хорлуу кадай" деп хүндүлел шол ады-биле уттундурбас болуп артып калган. Марьям Алексеевна боду база бодун "Хорлуу кадай мен" деп адаарына ынак чораан. Чүге дээрге чогаалчы Степан Сарыг-оолдун Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригге тыва араттарның дузазының темазына 1943 чылда бижээни "Хорлуу кадай" деп шүлүктү номчурунга артист аажок ынак турган.

Марьям Алексеевнаның:
Мөңгүн-Тайга баарында,
Мөген-Бүрен уну чурттуг

Хорлуу кадай эртен эрте Хоюн барып ончалап-тыр... деп номчуп турары совет үениң кинохроникасында ка-дагалаттынып артып калган. Ажылчын татар өг-бүлөгө келир үениң алдарлыг артизи Марьям Рамазанова 1922 чылдың октябрь айның 24-түн хүнүндө төрүттүнген. Ооң төрүттүнген чери Хакасияның Аскиз районунуң База суур. 1931 чылда Рамазановтарның өг-бүлөзи Тывага көжүп келген. Кызылдың 1 дугаар шко-лазынга өөренип тургаш, би-чии Марьям өөреникчилерниң бот-тывынгыр театр бөлгүмүнүн шиилеринге ойнап турган. Марьям шко-ланы доозуптарга, салым-чаяанныг уругну 1941 чылдың март айда Кызылдың театр училищезиниң студиязынга кирип каан. 1945 чылдың сентябрь айда Москваның Луначарский аттыг күрүнениң театр институтунче аныак кыс Марьям өөренип кирген. Бо институтту дооскаш, Тываның хөгжүм-шии театрыга ажил-дай берген. Тыва театрының сценазынга хей рольдарны Марьям Алексеевна орус бол-гаш тыва дылдарга ойнаан. Артистиң сценага чогадыкчы ажылының шыпышы Степан Сарыг-оолдун "Хорлуу кадай" шүлүүнүн номчулгасы деп ооң чогадыкчы ажылынга сонуургалдыг көрүкчүлөр үнелзэннер. Марьям Алек-сеевна Рамазанованың артист чогадыкчы ажылы, тыва уран чүүлге кириген улуг үлүг-хуузу Тываның күрүне шаңналының лауреады бол-

гаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик аттар-биле демдеглеттинген.

Марьям Рамазанова кайгамчыктыг артист болу-рундан аңгыда, уян хөөннүг шүлүктөрүн, шиилерни бижип чораан. Бичии уругларга бижээни "Күскежи" деп шиизи хей чылдар дургу-зунда Виктор Көк-оол аттыг театрының сценазынга үнүп, бичии көрүкчүлөрүнүң ынак шиилериниң бирээзи болу берген.

Марьям Алексеевна амыдырал-чуртталгага ынак, долгандыр онза солун чүү болуп турарын үргүлчү эске-рип чоруур чогаалчы база журналист көрүштүг болгаш, "Шын", "Тувинская правда", "Тываның аныяктары" солун-нар-биле быжыг харылзааны тудуп, оларның арыннарынга бижээн чүүлдерин, чогааткан шүлүктөрүн парладып турган.

Республиканың улус өөредилгезинге болгаш тыва литератураны сай-зырадырынга улуг үлүүн кириген, Тываның алдар-лыг кижилериниң бирээзи, хоочун башкы, литература критиги Мария Хадаханэ "Рамазановтарның төрөл бөлүү Тывага төлөптий-биле бараан болган..." деп бижээн. Ол, ылап-ла, ындыг.

Марьям Алексеевнаның ачаы Нуртали Салихиди-нович Рамазанов Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Берлин хоорай дээш өлүм-чидимниг тулчуушкуннар-га зрес-дидим киришкеш, Сталинниң Мактал бижии-

/ Шамиль Седен-оол.

биле шаңнаткан. Дайын соонда Кызыл хоорайның электри четкилеринге мастер-леп ажилдап турган, Күш-ажылдың Кызыл тук ордени-биле шаңнаткан. Артистиң дуңмалары Рая (татар ады Рабиче) биле Михаил (Мул-ла) олар база күш-ажылдың мурнакчылары, Тывага бил-дингир кижилер чорааннар. Михаил Нурталиевичиниң ады Кызыл хоорайның төөгүзүнче кири бижиттинген — "Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаа-тызы" атты аңаа тывыскан.

Алдарлыг артистиң бодунуң өг-бүлөзи база республиканың төөгүзүнче балалбас исти арттырган. 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Украинаның хоорай, суурларын немец фашистер-ден хостап турган тыва аъттыг эскадронунуң зрес-дидим разведчиги, дайын соонда Москвада Чкалов аттыг ужу-дукчулар школазын дооскаш, Тыва авиаотрядка ужудукчу-лап ажилдап турган Юрий

(Оюн) Пандар-оолович Седен-оол-биле Марьям Алексеев-на өгленген. Оларның оглу, Тываның кончуг уран-мер-ген кинооператору Шамиль Седен-оол бүгү делегейге билдингир документалдыг киноларны тырттырган. "Зона затопления", «Чингиз-блюз» деп кинолары «Оскар» шаңнал-биле бедии-биле үнелеткен.

Огунуң тырттырганы "Зона затопления" деп кинода Марьям Алексеевнаның ову-хевири чуруттунуп артып кал-ган. Тываның арыг суглуг хем-нерин демниг камгалаарынче чонну кыйгырып, Би-Хем биле Хемчик хемнерниң унна-рынга биче гидроэлектростан-цияларны тудар планнарга удурун Марьям Алексеевна изиг-изиг чугаалап турар.

Тывага мындыг кайгамчык-тыг ава болгаш кончуг са-лым-чаяанныг артист, Хорлуу кадай — Марьям Рамазанова чурттап чораан.

/ Шаңгыр-оол МОНГУШ
белеткээн.

Ынак мергежилинден салдынмаан

"Киж болуру чажындан, аът болуру кулунундан" деп тыва улус чиге-ле угааткан. Чаш чылдарындан-на күш-ажылга дадыккан кижилер алыс бүдүштүг, биче сеткил-диг, чону дээш ак сеткилдиг, бердинген ажилдап-чурттап чоруур чүве-дир деп амыды-ралдан эскерип чоруур мен, Ындыг кижилерниң бирээ-зи — Кызылда Республика эмнелгезиниң терапевт эм-чизи Светлана Куулар. Аарыг кижилерге эвилең-ээлдек бо эмчини чон билер, аңаа ынак. Каяа-даа ажилдап чорааш, Светлана Далай-ооловна ши-лип алган мергежилинге сет-килинден бердинип, чоннуң кадыын камгалаар харыска-галыг ижин бирги чергениң ай-тыры деп медегер, ол дээш амыр-дыжын харамнанмай чоруур. Улус эмнелгезинде ооң ниити эмчи стажы 36 чыл, а шупту күш-ажылчы стажы 48 чыл. Бо чылдар дургузунда чүү турбаан дээр...

Киж чурттуг дээр. Света 1957 чылдың май 5-те Өвүр кожунунуң Хандагайты суму-зунга төрүттүнген. А паспор-тунда Кызылга төрүттүнген деп демдеглээн. Ол шын. Чүге дээрге иези Мижит Лопсан-Доржуевна Сат дун уруун божуурда, кадыының байдалы-биле кезип божу-дар ужурга таварышкан. 50

ажыг чылдарда Хандагай-ты — Кызыл аразына харын-даа самолёт ужуп турган чүве-дир. Санавиация божуур иени Кызылга божуур эмнел-геге чедирген. Эмчи дылында болза "кесарево сечение" деп адаар бо нарын кезишкенин орус омактыг эмчи Галина Ивановна Федорова кылган. Тывага бир дугаар кезип бо-жуткан ие Мижит Лопсан-Дор-жуевна болуп турар дээрзин эмчилер Светаның авазын-га ооң соонда дыңнаткан. Чиик-чаагай бодараан чаш төлдү чаптап, бир-ле дугаар хинин кезип, холунга туткан киж Галина Ивановна бо-луп турар. Бо дээрге улуг ужу-уткалыг таварылга. Бир талазында орус-тыва чоннуң кажан-кезээде кады сырый, найыралдыг акы-дуңма чон болуп чоруур, өске талазын-да бир дугаар кезип божуткан иениң дун уруу хинин кескен иези дег бо хүнге чедир эмчи болуп, чонга бараан болуп чо-рууру. Ол ышкаш Тывага бир дугаар кезип божуткан киж.

10 харлыындан тура-ла бичии Света чайгы дышта-нылгада авазының аайы-биле эмнелгеге шала чуп, аарыг улусту ажаап, ажил-дап эгелзэн. Авазы Мижит Лопсан-Доржуевна Сат ынчан Өвүрнүң район эмнелгезинге ажилдап турган. Ажилдап

алган, эвээш-биче-даа бол, акшазы-биле Света өөренир ном-дептер, өөредилге херек-селдери, харын-даа школачы форма, идик-хевин безин садып аптар аргалыг турган. Күш-ажылчы стажы дөрткү классты дооскан соонда-ла эгелзэн деп болур.

1972 чылда Хандагайты ортумак школазын чүглө 5 демдектерге дооскан соонда, Кызылдың ийи дугаар нацио-нал школазынга өөредилгезин уламчылаан. 70 чылдарда найысылалга кара чаңгыс тыва школа турган. Ол үеде Тыва АССР-ниң Обком пар-тиязы, Тока дарга бо шко-лаже сагыш салышкынны кылып, улуг ССРЭ-ниң эң-не эки башкыларын ук школага ажилдаары-биле чалап эккеп ап турган. Школа соонда кым болурул деп айтырыг доозукчунуң мурнунга тур-баан. Эмчи боор мен деп Света шагда-ла шиитпирлеп алган. Ынчангаш Кызылдың эмчи училищезинче кирип алгаш, 1977 чылда ук учили-щени чедишкенин доозуп, күш-ажылчы базамын өскен-терзэн чери — Өвүр эмнелге-ринден эгелзэн. Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң сес-тразы болуру ындыг-ла амыр звес ажил болган, ынчалза-даа дээди эртем чедип алыр дээн изиг күзели ону хей-аът

/ Республика эмнелгезиниң терапевт эмчизи С.Д. Куулар.

кирип, аныак кысты чал-гынналдырып турган. Шагда-ла шыгаап, бодап алганы Красноярскының эмчи инсти-тудунга кирип алырда, аңаа ийи чылдан эвээш звес ажил стажы херек болгай. 1980 чылда Красноярскының эмчи институтунуң белеткел куру-зун чедишкенин дооскаш, бодунуң күзели — эмчиниң дээди эртем сургуулунуң эжин ажадып кирген. Свет-ланага ол чылдар эң-не аас-кежиктиг, солун үе. Чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген хып дээн аныак, ооң-биле бир демей эш-өөрү-биле эгин-кожа, кижилерге эң-не херек ачы-дуза көргүзөр мергежилди чедип алыр дээш, сессиядан сессияже кызымак өөренип турганнар.

Өөредилгезинче сагыш салыр дээш Света 6 чылдың канчаар шуужуп эрткенин безин эскер-бейн барган.

1987 чылда интернатура соонда Светлана Далай-оол-овна база-ла Өвүр эмнелге-зинге участокка терапевт эмчи болуп ажилдап эгелзэн. Аңаа 1990 чылга чедир ажилдаан соонда, Красноярск крайның эмнелгезинге ординатура-ны 1992 чылда дооскаш, 1992 — 2002 чылдарда Улуг-Хем кожунунуң төп эмнелгезинге ниити аарыг-лар салбырынга эргелекчи-леп, 2002 — 2009 чылдарда Мөңгүн-Тайганың кожун эмнелгезиниң кол эмчизи албан-дужаалга, Кызыл кожунунуң төп эмнелгезин-ге кол эмчиниң оралакчы-зы болуп, ооң соонда бо хүннерге чедир Республика эмнелгезиниң 1 дугаар поли-клиникасында участок эмчизи болуп ажилдап чоруур.

Светлана Далай-ооловна Куулар бо чылын таптыр-ла 65 харны кыжырадыр базып эрткен. Өглүг, чаңгыс оолдуг, 3 ачылыг аас-кежиктиг кыр-ган-ава. Дээди категорияның эмчизи, "Кадык камгалалының тергиги" херек демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну болгаш хей-янзы хүндүлел бижиктер-биле шаңадып-мактадып келген. А ынак, шилип алган мер-гежилинден ам-даа салдын-маан.

/ Божачы.

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ 80 ЧЫЛ ОЮНГА

Чечен чогаал каттыжыышкыннары

Тыва чечен чогаалдың тургустунарының эгезинде ле аныяк тыва авторларның өзүлдезинге литература бөлгүмнери улуг дузаны чедирген. Чогаалчы С.А. Сарыг-оолдун сактыжышкынындан алырга, 1933 чылда «Шынның» редакциязынга ук солуннун чөвүлекчизи И. Лебедевтиң, 1936 чылда «Хостуг арат» солуннун редакциязының чанынга А. Пальмбахтың чогаал бөлгүмнери ажилдап эгелзэн. Ук бөлгүмнерниң киржикчилери авторлар бижээн чогаалдарын сайгарып өөренип, чогаал теориязы-биле таныжып турганнар. Бистиң улуг чогаалчыларыбыс С. Пюрбю, Л. Чадамба, С. Сүрүн-оол, Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсан, О. Сувакпит болгаш өскелер-даа чогаалдыкчы арга-мергежили өзүп келген.

Аныяк авторларның чогаалдыкчы өзүлдезинге О. Саган-оолдун «Уран чогаал ажылы» (1936) база С. Пюрбюнүн «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1938) деп ажылдары улуг идигни берген.

1970 чылдарның ортан үезинде «Тываның аныяктары» солуннун редакциязының чанынга Комсомол шаңналының лауреады чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун удуртулгазы-биле «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкыны ажилдап эгелзэн. Ооң ажылынга 40 ажыг аныяк авторлар киржип, чогаалдыкчы хөөннери хөнүккен. Олар дээрже Артык Ховалыг, Марит Хайдып, Лидия Иргит, Василий Хомушкун, Антон Үержаа, Мария Күжүгет, Борис Казырыкпай, Сайлыкмаа Комбу, Артур Хертек болгаш өскелер-даа.

«Дамырак»-биле чергелештир орус дылга чогаал бижири шенеп чоруур аныяк авторларның «Исток» деп чечен

чечен чогаал каттыжышкыны «Тувинская правда» солуннун чанынга тургустунган. Удуртур ажылды шүлүкчү Светлана Козлова хүлээнип алган. Бо каттыжышкынга чүгле Кызылдан эвес, а кожууннар-дан орус дылда бижири чоруур авторлар база катчы берген. Үре-түннелдиг ажилдаан соонда, шылгараан авторлар көстүп, тыва чогаалчыларның одуруунга чыскаалыпкан. Оларга Юрий Вотяков, Галина Принцева, Эмма Цаллагова, Игорь Иргит, Саяна Өндүр болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Эрткен вектиң сезен чылдарының эгезинде чечен чогаал каттыжышкыннарының саны немежи, чаа-чаа бөлгүмнер удаа-дараа тургустунгулаан. Чижээлээрже, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарга тургустунгулаан. Кожууннарга чечен чогаал каттыжышкыннарының тургустунарынга ынчангы Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери дорту-биле киржип, буянныг ажылды башкарып турган.

1982 чылда Салим Сүрүн-оол чогаалчы төрзэн чери Барыын-Хемчикке баргаш, «Мажалык» деп чечен чогаал каттыжышкынын тургускан. Баштайгы удуртукчузу шүлүкчү Чкалов Мандыынчы. Ол чогаал бөлгүмү бо хүннерге чедир ажилдап келген. Аңаа билдингир чогаалчылар бактаап кирип-даа, ажылын удуртуп-даа турган. Оларга Чкалов Мандыынчы, Шаңгыр-оол Куулар, Игорь Иргит, Василий Хомушкун, Маадыр-оол Ховалыг, Алексей Бегзин-оол, Мария Күжүгет, Лидия Ооржак, Сергей Күжүгет, Сайлык Монгуш, Эльза Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

2000 чылдарның эгезинде Ак-Довурак хоорайга «Өлчей ыры» деп чечен чогаал бөлгүмү М. Күжүгеттиң

удуртулгазы-биле кезек када ажилдап турган. Ооң кежигүннери Светлана Байыр-оол, Светлана Балчыр, Зоя Күнзек болгаш өске-даа чечен-мерген херзэжен шүлүкчүлөр. Бо бөлгүм чоорту Барыын-Хемчиктиң «Мажалыкка» каттышкан. Юбилейлиг чылын демдегледип турар хоочун каттыжышкын «Мажалыкты» амгы үеде Орлан Кара-Сал шудургу удуртуп турарын демдеглээр апаар. Ук каттыжышкындан ат-сурагыг чогаалчылар үнгенинден аңгыда, Аржаан Ооржак, Аяна Адыгаева болгаш өскелерниң-даа аттары чонга билдингир апарган. «Мажалыктың» кежигүннериниң чогаалдарының чыынды ному 1998 чылда чырыкче үнген, а кежигүннериниң үндүрген номнары республиканың ном саннарында шагда-ла туржун эзлей берген.

«Мөңгүлек» чечен чогаал, ыры-хөгжүм каттыжышкыны республикада билдингир, ады-сураа шагда-ла алгаан. Келир чылын юбилейин демдеглээр. Бо каттыжышкынны Александр Даржай чогаалчы тургускан. Каң-оол Чүлдүм, Сарыг-оол Салчак, Багай-оол Барба, Борис Чамбыт, Адаш Иргит, Чечекмаа Саая дээр ышкаш баштайгы хоочуннарга улаштыр Тараа Оссур, Светлана Самбий-оол, Көк-оол Салчак, Седип-оол Иргит чогаалдыкчы сеткил-хөөнү часты берген. Бөлгүмге аныяк авторлар немешкен, хоочун библиотекарь, шүлүкчү Наталья Пенеевна Салчак амгы үеде ону шудургу удуртуп турар. Кысказы-биле чугаалаарга, «Мөңгүлектин» меңгилег бажы улам чайынналы берген.

Мөңгүн-Тайга кожуунга «Меңги чечээ» чечен чогаал каттыжышкынын сезен чылдарда Молдурга Салчак тургускаш, хөй чылда удуртуп, аныяк авторларның өзериңге

улуг үлүг-хуузу кириген. Борис Казырыкпай, Зоя Донгак, Аңчы-оол Хомушкун, Жанна Салчак, Муза Салчак, Айлаң Кыргыс – баштайгы киржикчилери ол. Молдурга Салчак башкының уштап-баштап каан ажылын амгы үениң аныяктары улаштыр сайзырадыры чугула.

Эрткен вектиң 70-80 чылдарында республиканың аңгы-аңгы кожууннарынга бөлгүмнер, каттыжышкыннар тургустунуп, чечен сөске сонургалдыг улусту хаара тудуп турганы көскү: Сүт-Хөлге «Хемчик», «Анай-хаак», Чаа-Хөлге «Чаа-Хөлдүн айдыңында», Каа-Хемге «Каа-Хемниң чалгылары», Эрткенге «Сенгилен», Тес-Хемге «Тестиң чалгылары»...

Сүт-Хөлдүн Суг-Аксынга «Хемчик» деп чечен чогаал бөлгүмү ажилдап эгелзээш, элзэн хөй авторларның чечен чогаалче оруун ажиткан. Каң-оол Ондар, Чаң-оол Ондар, Азыранды Ондар, Бавуужап Ондарның аттары удаа-дараа дыңналып, үнү хөнүй берген. Бо чогаалчылар ылаңгыя уруглар чогаалын сайзырадырынга үлүг-хуузу киригени-биле онзагай.

Кызыл хоорайга Э. Мижиттиң удуртканы «Чалгы» студиязы бодунун үезинде диңмиеп турган: Леонид Каң-оол, Мерген Хомушкун, Куптус Куулар, Меңги Ооржак, Шолбан Монгуш, Алимаа Херел, Ангелина Соян, Долчаңмаа Шүңней дээр өскелер-даа. Оларның аразындан Меңги Ооржак Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүгө чедир өскөн.

2000 чылда Тываның күрүне университетинге С. Комбунун удуртулгазы-биле «Алаңтос» чечен чогаал каттыжышкыны тургустунган. Ук каттыжышкындан Эрик Норбу, Тайгана Очур олар номчукчуларга билдингир авторлар.

2005 чылда ол-ла өөре-

дилге черинге Сорунза аттыг чечен чогаал каттыжышкыны тургустунган. Амгы үеде ук каттыжышкын Литературлуг музейниң чанында ажилдап турар. «Сорунза» Ирина Шаваровна Монгуш 87 харлыында «Чаяалгалыг Хемчик, Тезим» деп шүлүктөр чыындызын үндүрүп алганы солун. Ук каттыжышкындан Шончалай Мааты-оол, Кежик Коңзай, Эрес Кол Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери апаргылаан.

Школаларда чечен чогаал бөлгүмнери хөй. Чижээлээрже, Улуг-Хемниң Ийи-Талга «Сорунзаның сорунзазы» деп бөлгүмнү Екатерина Саая удуртуп турган. Ук бөлгүмден Саргылана Саая ылгалып үнгеш, амгы үеде үре-түннелдиг ажилдап чоруур.

Бай-Тайганың Бай-Тал школазынга «Көсчүгеш» деп бөлгүм дыка хөй чылдарда ажилдап келген. Ооң «чаштанчыларының» бирээзи – эртемден, шүлүкчү башкы Айлаңмаа Хертек (Соян).

Кызылдың 9 дугаар гимназиясында «Саянның чаңгызы» чечен-мергеннер клувунда шүлүк, чогаалга сонургалдыглар хаара туттунган. Өөреникчилерге чечен сөстүн чажыттарын ажадарынга, өөредиринге чогаалчылар К.-Э. Кудажы, Л. Иргит, М. Күжүгет, Л. Ооржак киржип, ажилдап тургулаан.

Литературлуг бөлгүм азы каттыжышкын дээрже сонургалдары, үзел-бодалдары чаңгыс аай углаңышкынның кижилерниң бөлүглели-дир. Тыва дыл, тыва сөс, тыва чогаалга сонургалдыг улус хөй-ле болур болза, тыва дылвыстың арыг болурунун, меңгежирииниң барымдаазы улуг.

/ Мария КҮЖҮГЕТ, «Сорунза» чечен чогаал каттыжышкынының удуртукчузу, Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Октябрь 20-де Бай-Тайга кожууннун чогаалчыларының чыыжын культура эргелели, төпчүткен ном саңы, Культура бажыңы, «Мөңгүлек» чечен чогаал, хөгжүм каттыжышкыны болгаш Бай-Тайга кожууннун культура, өөредилге эргелелдери кончуг бедик деңгелге эрттиргенин демдегледип, Тывавыстың янзы-бүрү булуңнарындан келген чогаалчы эш-өөрнүн мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Болур хүнүнде баштайгы келген чогаалчылар бир бөлүк болуп алгаш, школачылар-биле ийи ужуражылганы эрттирдис. Олар кымыл дээрже Тываның күрүне университетиниң баш-

Уран сөстүн байырлалы

кылары, кайызы-даа филология эртемнериниң кандидаттары Айлаңмаа Соян, Тайгана Назынчап (Очур), Бараат Делег-оол, Тываның улустун чогаалчызы Николай Куулар база мону бижири олурар Зинаида Серен-Чимит болдуvus. Чогаалчылар-биле ужуражылга чүгле өөреникчилерге эвес, оларның башкыларынга, ном саңының ажилдакчыларынга солун, ажыктыг болганы билдингир. Ылаңгыя, «мастер-класс» деп хемчег чогаалга сонургалдыг, чаа бижири чоруур уругларга уттундурбас, кончуг улуг кичээл болган. Чижек кылдыр, чедиги классчы Очур Намсарай бодунун үш шүлүүн улуг чогаалчы,

амгы тыва литератураның классиги Николай Кууларга сайгартып алганы, чагыг сөзүн дыңнааны чуртталгазында кайгамчык эки тава-рылга, аас-кежи болган дизе чазыг болбас.

Дараазында кожууннун «Бай өнчү» музейинге экскурсияны музейниң эргелекчизи Светлана Самбий-оол билдиг, ханы уткалыг тайылбырны кылып тургаш, эрттирди. Музейниң экспонаттары немешип турары өөрүнчү. Орун кырында тыва кавайда ойнаар-кыс шарып каанын чаптап, база бир немешкен чүүл боорга, эскердим.

Дүш соонда Тээлиниң Культура бажыңыга Бай-

Тайга кожууннун чогаалчыларының номнарының делгелге-биле келген чон таныжып көргөн. Байырлыг концерт көргүзүлгөр аразында келген чогаалчыларның сөс-домаан бай-тайгажылар шыпшып апарган дыңнап, сонургап олурары илдең болду. Чарлакчыларның чугаалап турар чечен, чараш сөстери кожууннун төпчүткен ном саңының библиотекарылары тургускан.

Ол ышкаш библиотекага көвей кыс чоннун белеткеп кылган аш-чеми дыка амданныг, элбек болганын демдеглээр чугула деп, бодаар мен. Чүгле изиг, чечен эвес, боттарының

кылганы дузаан мөөгүлөр, салаттарын столдарда делгей салып каан, кайгамчык чаагай болду!

Бо кыска медээни төндүрүп тура, кожууннун удуртукчу даргаларының демниин, бо улуг хемчегни кончуг бедик деңгелге эрттирген угаангырсангыг болганын үнелээр чугула.

Силерге улуу-биле өөрүп четтирдис, хүндүлүг Экер Мандыш-оолович, Аржаан Борисович, Сайын Анатольевич, Родион Маадыр-оолович, Нелли Сүге-Маадыровна, Айгерим Демир-ооловна, Наталья Пенеевна болгаш өске-даа башкылар, артистер, эр хейлер!

/ З.С. СЕРЕН-ЧИМИТ, Россияның болгаш Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Төөгүлүг Алдан-Маадыр суурвустун Ооржак Түмен-Байыр аттыг школазы бо чылын 80 чыл болган байырлалын демдегледип эрттирип турар.

| ЮБИЛЕЙ |

Бүдүнгүр-ле болзунам!

Тыва Арат Республика үезинде ынчангы Көк-Терек сумунун эрес-кежээ шевер бызаңчы араттары 1940 чылда амгы Алдан-Маадыр суурнун барыын-соңу чүк талазынга бедик дөң кырынга школаны тудуп эгелээш, 1942 чылда доозупкан. Ол чылда школа баштайгы өөреникчилеринге эжиин аядып, оларны хүлээп ап, ажил-чорудулгазын эгелээнден бээр сезен чылдар эрткен. Школавыс дугайында төөгүлүг материалдар чыгдырган болгаш камны-биле кадагалаттынып чоруур. Ол материалдарда школага аңгы-аңгы чылдарда ажилдап болгаш ону удуртуп-башкарып чораан башкыларның дугайында янзы-бүрү чүүлдер барын билер мен.

Бистиң школавыска өөренип, ону доозуп үнгеннерниң эртем-билиин, ажил-агыын, ат-алдарын сактып чугаалаары бүдүн төөгү. Алдан-Маадыр ортумак школазынга пионер вожа-тыйлап ажилдап чорааным дугайында бо чылдың июнь бирде "Шын" солунун үндүрүлгезинге бижээн мен. Ол материалды май айда Пионерлер хүнүнге тураскааттым. Алдан-Маадыр ортумак ниити билиг школазынга башкы эштерим-биле бир демниг ажилдап, социал педагогтап ажилдап чорааным дугайында бо удаада бижикседим.

Башкы мергежилди шилип алганым анаа эвес. Аңаа мээң авам Зоя Дивиижикова Суваңның үлегер-чижээ улуг салдарлыг болган. Авам дөртөн аягы чылдар дургузунда башкылап ажилдаан.

Ававыстың ачызында уруглары, бис шупту, башкылар болдувус. Мен бодум база дөртөн аягы чылдарда башкылап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Ынчангаш бодум хуумда башкы мергежилге чоргаарланып чоруур мен. «Сеткилиңге кирер ажилды тып алыр болзуңза, чуртталганың чаңгыс-даа хүнүнде чоргаар боор сен» деп эрте-бурунгу философ чугаалаан болгай. Ынчангаш кижжи бүрүзүңге кол-ла чүүл — ынак ажилын тып алыры.

Башкы кижжи бодунун ажилының мастери болур ужурулуг дээр-ле шын. Ол бодунун эртемин ханы билери, өөреникчилер болгаш ада-иелер-биле эпиг-чөптүг сырый харылзаалы, уругларга ынак болуру — эң-не кол чедишкин.

Башкылап чораан үелеримде кады ажилдап чораан эштерим башкыларның аттарын, долузу-биле эвес-

даа болза, чамдызын айтыр болза артык эвес деп бодаар мен. Олар дээрже школаның удуртукчулары чораан Ооржак Түмен-Байыр Арын-оолович, Ондар Екатерина Ыдымбуреевна, Султамуратова Зоя Хоолур-ооловна, школа директорунун өөредилге талазы-биле оралакчылары турган Ондар Кара-оол Назын-оолович, Монгуш Надежда Тюлюшова, Ховалыг Раиса Шолбан-ооловна, өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчылар чораан Донгак Клавдия Социаловна, Монгуш Раиса Шангыровна, класс удуртукчулары болгаш эртемнер башкылары Суван Зоя Дивиижикова, Ооржак Ховен Шуржемеёвна, Ооржак Мандыш Хуваяковна, Ондар Александра Тангытовна, Монгуш Зоя Кулаевна дээш оон-даа өске башкы эш-өөрүм. Быжыг ханы билигиг, кижизиг аажы-чаңгыг хей санныг оолдар-уругларны Алдан-Маа-

дыр школазынга өөредиринге болгаш кижизидеринге башкы эштеримниң кириген ачы-буяны дыка улуг.

Школа биле ада-иелерни харылзаштырып, өөреникчи уругларның өөредилге-кижизидилгезинге хамааржыр айтырыгларны шийтпирлеп келдивис. Төрелдер комитеттери темалыг солун кезээлери, аяк чугааларны, "төгери столдарны", диспуттарны үргүлчү организастан эрттирип турган. Ада-иелер ортузунга өөредилгелерни, хуралдарны, чыыштарны оларның уруглары-биле эрттирип, ада-иелерге анкеталар, тестилерни чорудуп турдувус. Өг-бүлө бүрүзүңге социал характеристиканы тургузуп, педагогиктиг болгаш психологтуг дузаны кадып, хей-ниити организациялары-биле кады ажилдап чордувус.

Ада-иениң педагогиктиг культуразын бедидип, уругларының өөредилгезинге

оларның хамаарылгазын күштелдирип, ада-иениң аяк-төлүнүң кадыкшылынче кичээнгейин шыңгырадырын чедип ап турдувус. Өөреникчилерге быжыг билиг бээр-биле, оларның чараш аажы-чаңнарын хевирлээр-ринге класстарның төрелдер комитеттери база класс удуртукчу башкылары сырый, бир демниг ажилдап келгеннер.

«Уруглар кижизидилгези хей-ниитинин, кижжи бүрүзүңүң херээ!» деп кыйгырыг-биле ажилдап келдивис. Бо ажилды Алдан-Маадыр суму чагыргазы, Алдан-Маадыр ниити билиг школазы, Самбас-жык аттыг Культура бажыңы, Хунаштаар-оол аттыг уран чүүл школазы, «Хүнчүгеш» уруглар сады дээш Алдан-Маадыр суурда албан-организациялар, Херээженнер чөвүлели, ада-иелер комитеттери дээш өске-даа хей-ниити организациялар сырый харылзаалыг чорудуп турган.

Хей чылдар дургузунда Сүт-Хөл кожунунун социал педагог башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузунга ажилдап тургаш, сумуларның социал педагог башкылары-биле кады кижизидилге ажилында идепкейлиг кижип чораан мен.

Алдан-Маадыр ниити билиг ортумак школазының 80 чылдаан байырлалын тава-рыштыр школага ажилдап чораан хоочун башкыларга, амгы үеде ажилдап турар хоочун болгаш аныяк башкыларга байырымны сеткилим ханызындан чедирип, ажил-ижигерге чедишкенин, өрү көдүрлүшкүннү күзевиишан, "Школаның хүн бүрү чымыштыг ажил-херээ кезээде бүдүнгүр-ле болзунам!" деп йөрээлди салдым.

/ Светлана БЫЗЫПТАА,
хоочун башкы, РФ-тиң ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы.

| ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ТӨӨГҮЗҮ |

БАЙ САГААЧЫ

Чаа-Хөлде Бай-Булуң — сыык бичии хемчигеш. Бай-Булуңнун чогуу аксы делгем. Оът-сиген элбек, чырааларлыг, талдарлыг шыктар кыжын-даа доңмас, соок-кара сугларның баштары ожул орну хире кожа-кожа чыткылаар. Олардан аржаан домнуг дамырактар үнгеш, дамыракталгаш, Бай-Булуң хемчигеш болуп, соңгу угже кыңгырткайнып агып баткан. Ооң уну суук хаактарлыг, бөкпек талдарлыг, сиген кезер дазырларлыг.

Бай-Булуң хемчигеш Чаа-Хөлдүн шынаазын доора дургаар агып баткаш, Саянарның мурнуу чүгүнде Туна тайга эдээнде күчүлүг Улуг-Хемге каттыжа берген.

Чаа-Хөлдүн шыырак байларының бирээзи, каш чүзүн мал сүрүлүг, хей эт-хөрөңгилег Түлүш Сагаачы Сундуй оглу ол хем аксының чоогунга та каш-чеже чылдар дургузунда чурттап келген!

Сагаачының кады төрөөн хеймер дуңмазы, Борбак-Баштыг деп шолалыг Чы-

пай Сундуй Даа кожунунун Чаа-Хөл сумузуңун баштыңы Семис-Чагырыкчының бирги дузалакчызы, солуттунмаан бижээчизи. Борбак-Баштыг ары Өвүрдэн эгелээш, Чаа-Хөлге чедир өреге бүрүзүнүн эник ыдындан бээр даңзылап алган, үндүрүг хавырап чораан.

Чагырга чериниң өргээзи Шагаан-Арыгның куду талазында Даг-Ужунун элээн адаанда, Улуг-Хемден ырак эвесте Тас-Булуңга турган. Борбак-Баштыг Чыппай улуг албадал чокка хей үндүрүгүнү албатылардан чыып дужаар талазы-биле Даа кожунда эң идепкейлиг, эң хүндүткелдиг дүжүмет чораан.

Түлүш Сагаачы бай Борбак-Баштыг Чыппай дуңмазын таварыштыр суму дүжүметтери-биле чоок харылзаалыг. Бир катап Бай-Булуң чоогунда элээн каш араттар ийи чыл нүүрүнде албан-үндүрүглерин төлөп дужаарына бергедежи бергеннер. Экизи көргөн, Түлүш Сагаачы дөртөн кара шары-биле төлөжип берген. Ындыг хайырал-өргүл бүгү Уранхайга

турбаан, албаты чонга улуг хүндүткел болган.

ЧИҢГИН-МЭЭРЕҢ

Шагда Чаа-Хөлге бөдүүн арат ашак-кадайның өг-бүлө-зинге оол төл эки хүнде чаяаттыган. Чурагачы лама-башкыга ай-хүнүн салдырарга, Серембил деп ат тааржыр деп шо-төлгөгө дүшкен.

Оол элээди назын четкеш, мал-сүрүг, аът-хөл-биле аажок эпиг эр болган. Үежизи оолдар-биле аъттар чарыштырарына, хүрежиринге Серембил эштеринден ылгалып үнүп келген. Ол шагда ыдык черлер: оваа, буга уну, тайга-таңды дээш өске-даа дагылга ызулалдары эрттирилээш, аът чарыштырар, мөге хүрештирер турган. Чалыы назын чедип, күш-шыдал кирген Серембил ол-бо хүрештерге үжүүрлежир, мырыңай шүглүр апаргылаан. Ол шагда хүреш шаңналдарына ирт-серге, шары-молдурга, богба-чавааны шаңналга бээр чүве-дир. Серембил ол хүрештерге шаңналга алган мал-маганын

камныг чыып, улам көвүдөдип, кызымаа-биле өстүрүп чораан. Чылгы малы көвүдээш, чылгычыларлыг-даа апарган.

Улуг-биче хүрештерге удаа-дараа шүглүп, Калга-Моолче кири чедишкенин хүрежип, экин аяк шаңнаткылаан-даа. Тываның Улуг-Түлүштеринин алдар-аттыг Чиңгин-Мэрең мөгеи апарган.

Алызындан мөге чаяалгалыг болганындан кедергей белеткенмес-даа. Хунан бугажыкты ийи холун, ийи будун хүлүй шарып алгаш, эгин аяк чүктөпкеш, дөңгеликтер, тейлер кырынче шошкуп, халып, күш-шыдалын сайзырадыр. Көдүрер-даштары бар, оларның шала бичелерин бажын аяк шывадаар, аар дашты каш удаа көдүрер чораан. Дөрт чүс хире кил аар көдүрер-дажы Чаа-Хөлдүн «Аптар-Даш» даг чоогунга чоокка чедир чытканын улуг назылыглар сактып чугаалажыр.

Хей чылгызы өссе-өссе, та чеже аскыр өөрү болу берген. Хей чылгызы Чарыныг-Арт, Ишти-Хем, Аргалыкты эдектеринге чатты берген оъттап

чоргулаар. Аъттарның баштайгылары Бай-Булуң хемниң суун ижип турда, сөөлгүлери Аргалыкты дагырының эдектеринден бадып орат. Хей чылгы Бай-Булуң хемчигешти дургаар турупкаш, ооң суун куругладыр ижипкен болгулаар. Суг ижип, мурнун былаашкан чылгы каш-даа кулунну өлүр баскан боор. Оларны чоогунда бөдүүн араттар дарый союп-бузуп алып, чүге дээрже Чиңгин-Мэрең чөлшээрээн.

Сүме ужунда ыдык Бурганга часкы, күскү улуг мөргүл ызулалдарны хей лама башкылар эрттирер. Ооң соонда байыр-дой болур. Аймырлыг ховуну куду аъттар чарыштырар. Чаа-Хөл хем кыдында делгем шыкка мөге хүрештирер. Серембил ол хүрештерге чаңгыс эвес шүглүп чораан.

Чиңгин-Мэреңниң Дорумба деп чалыы, чараш уруун Дөрбе деп огулга бай Түлүш Сагаачы айтырып алган.

Бай Сагаачы биле Чиңгин-Мэрең ийи кончуг бай кудашкылар апарганнар.

/ Дегут ДЕМЧИК. Чаа-Хөл.

ООО Специализированный застройщик «ЭНЕРГОСТРОЙ» МИКРОРАЙОН НА МАГИСТРАЛЬНОЙ

+7 923-559-5000

Проектная документация разработана:
ООО «Модуль», г. Красноярск
размещена на сайте <https://szng17.ru/>
Разрешение на строительство:
№ RU/17302000-02-1, 03-1, 04-1, 05-1,
06-1, 07-1, 08-1, 09-1, 10-1, 11-1 от 08.10.2021 г.

Утерянный аттестат об основном
общем образовании №01724001107941, вы-
данный 19 июня 2015 г. МБОУ Ак-Тальской
СОШ Чеди-Хольского кожууна Республики
Тыва на имя Керткпена Буяна Вадим-
овича, считать недействительным.

Утерянное свидетельство о профессии
водителя категорий «В» и «С», выданное
26 июня 2009 г. «ГБОУ НПО «Профессио-
нальным училищем №1 г. Кызыла» на имя
Ондара Чаян-Начына Волдияевича,
считать недействительным.

Утерянное свидетельство о профессии
водителя категории «В» №1649455, выдан-
ное 27 декабря 2019 г. Региональным от-
делением ДОСААФ России по Республике
Тыва на имя Маады Александра Сергее-
вича, считать недействительным.

Музыкальная передача

“От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

3500
руб.

- 1 песня
- 6 фото
- до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tuvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ВНИМАНИЕ!
РОЗЫГРЫШ!

МедиаХолдинг
“ТываМедиаГрупп”

ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ
“ШЫН” ИЛИ “ТУВИНСКАЯ ПРАВДА”
НА ПЕРВОЕ ПОЛУГОДИЕ 2023 ГОДА
с 15 сентября по 20 декабря 2022 года
И ПРИМИ УЧАСТИЕ В РОЗЫГРЫШЕ!

Оформи подписку онлайн на сайте podpiska.pochta.ru

или в любом почтовом отделении филиала ФГУП “Почта России”

Пришли копию квитанции и узнай
подробности розыгрыша, количество и порядок
получения приза в ИД “ТываМедиаГрупп”
по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309
тел.: 8(394-22) 2-18-10, сот.: 8-923-267-0749
эл. адрес: tuvamedia@bk.ru
ИНН 1701062430

Призы:

1. Микроволновая печь DEXP
2. Мультиварка Goodhelper
3. Блендер стационарный DEXP
4. Погружной блендер Eson
5. Электрочайник Aceline
6. Термопот чайник Atlanta
7. Сертификаты на муз. поздр-ие
8. ГЛАВНЫЙ ПРИЗ - ТЕЛЕВИЗОР LED DEXP

12+

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ГАУ РТ «ИД» Тывамедиагрупп» предлагает большой выбор
сувенирной продукции с нанесением логотипа Вашей организации
на заказ, а также полиграфические услуги
любого уровня сложности в г. Кызыл.

СУВЕНИРЫ

С ВАШИМ ЛОГОТИПОМ

tuvamedia@bk.ru

г. Кызыл, ул. Красноармейская, г. 100, каб. 309
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп

ТУВИНСКАЯ
ПРАВДА

МУЗЫКАЛЬНОЕ
ПОЗДРАВЛЕНИЕ
(хөгжүмнүг байыр)
на телеканале «Тува 24»
*от 2499 рублей
(до 70 слов, 3-4 фотографии)

ШЫН

РЕКЛАМА В ГАЗЕТАХ
«Тувинская правда»
«Шын»
«Сылдысчыгаш»
«Тыванын аныктары»

Тыванын
АНЫКТАРЫ
Молочай Тувин

СЫЛДЫСЧЫГАШ

РЕКЛАМА НА РАДИО
«ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ» 104.4 FM
*от 99 рублей

ИЗГОТОВЛЕНИЕ
СУВЕНИРНОЙ
ПРОДУКЦИИ

Кружки, тарелки, магниты,
футболки, бейсболки с нанесением

РАЗМЕЩЕНИЕ ПЛАТНЫХ
УСЛУГ НА САЙТЕ “ИД
“ТУВАМЕДИАГРУПП”

8-923-267-07-49 2-18-10
ул. Красноармейская, 100
каб. 309

Улусчу көвүрүг

«Улусчу көвүрүг» губернатор төлөвилели-биле Чаа-Хөл кожуунун Кызыл-Даг суурда ыяш көвүрүг тудуу уламчылап турар.

Улусчу көвүрүгнү езулуг-ла чоннун көвүрүг деп болур, ында бүгү суур киржип турар. Суурнун чурттагы чону дежурныйлаашкын аайы-биле тудугже үнүп турар. Ховалыг Сайын-оол биле Ленин кудумчуларының чурттагылары дыка идеялык ажилдааннар. Эр чон тудугга ажилдарын кылган, херэзжен улус тудугжуларны изиг чем-биле чемгерген.

Чаа техника-биле дерээн

Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суурда уругларның уран чүүл школазынга «Культура» национал төлөвилел-биле капитал септелгени кылган. Уран чүүл школазын чүгле септээн эвес, школаны чаа дериг-херексел болгаш техника-биле дерээн, өрт-камгалам системазын чаарткан.

Эрткен субботада ооң байырлыг ажыдышкыны болган. Мөңгүн-тайгажыларның онзагай байырлалына ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит, Дээди Хуралдың депутаты Ульяна Монгуш база кожууннун культуразының хоочуннары байыр чедирип келген.

Маадырның партазы

Чадаананың 1 дугаар школазынга тускай шериг операциязының үзүндө мөчээн Эрес-дидим чорук ордениниң кавалери, ук школаның доозукчузу Арслан Аран-оолович Сааяның чырык адынга тураскааткан «Маадырның партазы» деп байырлыг хемчег болган. Байырлалга маадырның чоок дөргүл-төрөлдөрдөрүн чалаан.

Чөөн-Хемчик кожуунун чагырга даргазы Алексей Тюлюш, Чадаана хоорайның чагырыкчызы Олеко Намчин база ук

кожууннун шериг комиссары Омак Бызытпаа чыылганнарга чылыг-чымчак сөстөр-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Байырлыг чыскаал үзүндө тускай шериг операциязының үзүндө чок болган дайынчыларга кажыдал минутазын чарлаан.

«Маадырның партазы» деп езулалдың ачызында шериг хүлээлгезин күүседип тургаш мөчээн чаңгыс чер чурттуунун маадырлыг чоруу школаның төөгүзүгнө уругларның сагыш-сеткилинге кезээ мөңгөде артар.

Үлегерлиг "Эзир-Кара" ансамбли тергийдээн

Тес-Хем кожууннун үлегерлиг Эзир-Кара аттыг уругларның ыры болгаш танцы ансамблиниң бичии бөлүү Красноярск хоорайга делегей чергелиг «NEW VISION» мөөрейге киришкеш, шаңналдыг черлерни алган. Улусчу сам шаңналынга хореограф Угер Ликсоктун тургусканы «Саанчы чаштар», Буян Оюнун «Эй, моряк!», классиктиг танцы шаңналынга Чинара Сандактың «Ак куулар» деп танцылары I чергениң лауреаттары болган.

Ол ышкаш «Шылгараңгай уран чүүлчү хевир дээш», «Национал езу-чаңчылдарына хүндүткел дээш» деп номинацияларга «Саанчы чаштар» деп бичии самчыларның танцызы диплом-биле шаңнаткан.

«Башкы салым-чаяаны дээш» деп номинацияның дипломунга ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, дээди категорияның хореограф башкызы Чинара Сандак төлөптүг болган.

/ Арынны А.АРАКЧАА белеткээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак —
2-17-94

Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.

Херчилелдин дугаары —
ПН №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадыглары дээш авторлар боттары
харыылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6966 кезек

2022 чылда "ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫП — 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35